

MÖRTNÄS FRÅN FEMTONHUNDRATALET

Författare: Nils Engström

För c:a 8 000 år sedan blev skärgården fri från landisen, som sträckte sig ända ner till norra Tyskland. Detta istäcke på mer än 1,5 km tjocklek utövade ett sådant enormt tryck på underlaget att det åstadkom en nedsänkning av stora landområden. Ännu höjer sig landet med ungefär 45 mm per 10 år. Från denna tid finns inom Mörtån ännu kvar ett 10-tal s.k. jättegrytor. Det är mer eller mindre finslipade fördjupningar i berget i olika storlekar från en diameter på 1 meter och med 1 meters djup till små grytor stora som en kaffekopp.

För c:a 5 000 år sedan, under stenåldern, låg strandlinjen c:a 25-30 meter över den nuvarande och Mörtån bestod då bara av ett antal holmar.

Under bronsåldern, d.v.s. för 2 000-3 500 år sedan, hade de två nordliga bergen, som tidigt kallades Mörtån holmar, lyfts upp 10 meter över havet.

Omkring år 0, vid tiden för Kristi födelse, hade de två öarna blivit litet större och det hade uppstått ett sammanhängande landområde söder därom.

Omkring år 500 bröts vattenförbindelsen vid Ålstäket.

Fram till denna tid gick en av de stora farlederna från Mälaren ut mot Östersjön genom Baggensfjärden, in i Farstaviken och genom Ösbyträsk. Vidare över Torsbyfjärd, in i Hemmestaån, förbi Älvsby och Tuna och via Brevikssundet ut till öppna havet. Det var en bred och lugn förbindelseled på vilken man kan tänka sig att vikingarna med sina omtalade fartyg åtskilliga gånger passerat just Mörtån holmar på sin väg österut.

Efter ytterligare några hundra år började Mörtån ta något fastare former.

Hur gammal Mörtån gård kan vara har inte gått att få fram, men åren 1538-1548 ägdes "Mörtån och Betesboda torp i Farsta Fjärding av länsman Olof i Ösby". Från 1549-99 var Mörtån förlänat "länsman fritt". Mellan åren 1567-90 var "Per i Mörtån", eller Peder Jonson som han hette, länsman och åren 1594-1604 var "Gregers i Mörtån" länsman. Därmed var det för lång tid framåt slut för Mörtån att få vara ett vanligt skattehemman.

Liksom nästan alla gårdar inom Värmdö Skeppslag kom den att bli ett s.k. frälsehemman. Under hela 1500-talet hade gårdarna på Värmdö betalat sin skatt direkt till Stockholms slott. Utöver den vanliga skatten drabbades de ibland av tvånget att behöva lämna "frivilliga" gåvor till slottet. År 1568 t.ex., när Erik XIV gifte sig med Karin Månsdotter, ålades innevärdarna på Värmdö att lämna matvaror. Från 1571 fick man betala 1/10-del av allt lösöre och djur m.m. under 6 år för Älvsborgs lösen. År 1573 skulle bönderna bl.a. lämna mat och ljus, då Gustav Vasas dotter Cecilia gifte sig. Under 1578 fick de flera gånger lämna matvaror till Johan III:s kök. Den drygaste skatten var ändå det årliga tiondet, som beräknades av gårdarnas bruttoproduktion. Prästen skulle på ed uppgiva vad han fått, d.v.s. 1/3-del av tiondet, och detta låg sedan till grund för Stockholms slotts kontroll över bondens leverans. Nu kom emellertid Carl IX att skänka bort räntan (skatten) från en mängd hemman på Värmdö till Sven Månsson Eketrä.

Denne kom från Finland och hade tjänat upp sig från kammartjänare hos Johan III till fogde och därefter ståthållare på Stockholms slott. Han hade även varit fogde och häradshövding över Värmdö Skeppslag. Såsom erkänsla för trogen och rättrådlig tjänst donerade Carl IX succesivt under 3 år från 1605 ett 5-tal gårdar med torp. De två första han fick var Mörtån och Mönvik donerat den 11.8.1605.

Donationen var dock förbunden med skyldighet för Eketrä att hålla "2 varachtige, wälwäpnade och dugelige karlar och hästar till Rikszens värn och försvar, karlarna wälwäpnade med harnesk och börrior om låren och benen som Lag säger". Rusttjänsthållningen tog Eketrä aldrig på allvar, men han var noga med att uppbära den ränta, som gårdarna tidigare erlagt till kronan. Han avled 1626 och fick sin grav i Värmdö kyrka. Sonen Johan ärvde gårdarna och behöll dem till 1637.

Under denna tid hade Mörtån hunnit drabbas av ännu många extra räntor. Timmer skulle flottas till Vaxholm för dess befästning. En "landtågs gård" för att bekosta kriget i Polen tillkom. Det kom också en landtull för alla varor som fördes till stad eller marknad. Enligt tullräkenskaper från 1624 t.ex. går det att få fram att Mörtån gård gjort ett 15-tal båtresor det året till Stockholm. En "förmögenhetsavgift" på all boskap uttogs. Mörtån hade t.ex. under 1636 9 kor och kvigor och 9 får. År 1628 fanns det i Mörtån 5 mantalsskrivna personer. Gården omfattade 5 hektar. Som jämförelse kan nämnas Farsta med 12 hektar, Långsunda och Vik 6 vardera, Skevik 5, Anneberg 4 och Mönvik 2 hektar.

Johan Eketrä bytte 1637 bort ett flertal gårdar till Gustav Gabrielsson Oxenstierna, Axel Oxenstiernas bror. Det var bl.a. Vik med Mörtån, Mönvik och Herrvik och Hemmesta. Denne ärvde även Farsta, som hans far bytt till sig av kronan samma år som han dog, 1640. Farsta kom nu att bli sätesgården för en mängd omkringliggande gårdar och torp under 150 år framåt.

Under 1650-talet fick Mörtån, liksom flera av de andra gårdarna, erlägga sin ränta till Farsta i form av strömming och torsk. Men under resten av 1600-talet tillkom även andra slag av pålagor. År 1655 t.ex. ålades alla Värmdöbönder att till Stockholms slott leverera 3 lass gödsel och 1,5 lass stör och ved. År 1677 skulle varje gård under 15 veckor underhålla sjuka båtsmän och

soldater. Till detta kom många år av missväxt, för att inte tala om pestsmittans härjningar. Under 1657 blev t.ex. Mölnvik helt avfolkat under hösten på grund av den asiatiska böldpesten.

Mörtnäsborna kom alltså att även under nästan hela 1700-talet få betala sin ränta till de olika ägarna av Farsta. Men de fick också göra dagsverken där. Redan i början av 1600-talet fanns där ett tegelbruk, men 1750 upptogs tegeltillverkningen i stor skala av den dåvarande ägaren, Kristoffer von Düring. När Carl Otto Hamilton köpte Farsta med underlydande hemman 1756 utvidgades denna tegeltillverkning ytterligare. Från att ha sysselsatt 4 man ökade von Düring arbetsstyrkan med nymodigheten att använda dagsverksbönder. Det väckte stor förargelse hos bl.a. Mörtnäsborna, som helt enkelt strejkade. Inför tinget förklarade de sig inte ovilliga till skattedagsverken, men ansåg sig inte skyldiga att gå i tegelbruksarbete, som de var helt ovana med. På inspektör Rågrens försäkran att ingen tvingades utöver sin förmåga, dömdes de strejkande att återuppta arbetet. Det bör väl dock tilläggas att inspektören hade namn om sig att vara en riktig slavdrivare, som lät folket arbeta "tills stjärnorna lyste på himmeln".

År 1752 var "Bönderna på Mörtnäs" kallade inför tinget för att de sålt sand, "den dock frälseman själv behöver till sitt med stor kostnad inrättade tegelbruks drivande".

Mörtnäs hade nu vuxit ut och omfattade 25-30 vuxna och barn. De sysslade väl i första hand med jordbruk, men även fiske till hus- behov. Under 1780/90-talet bedrev de t.ex. säljakt i Grisslingefjärden.

Enda sättet att ta sig in till Stockholm har egentligen ända fram till in på 1700-talet varit att segla eller ro. Det var fortfarande helt farbart från Baggensfjärden genom Ösbyträsk ända fram till Betsede. Nuvarande Fårholmen utanför Mörtnäs hette Mörtnäsholmen. Vintertid har det emellertid alltid funnits särskilda vintervägar. För Mörtnäsborna fanns alternativen att med släden ta sig ut på Torsbyfjärden och in i Betsedeviken. Vidare över Ösbyträsk – Farstaviken - Baggensfjärden och in i Stäket och genom Lännerstasundet och slutligen över Järlasjön, Sicklasjön och Hammarby sjö. Vintervägens slutpunkt var Hammarby tull -även kallad Vintertullen -vid nuvarande Malmgårdsvägen.

Eller också över Grisslingefjärden mot Kolström, där man kom in på vintervägen från Djurö kyrka genom Strömma kanal – Kolström - Baggens-fjärden och vidare mot Stockholm. Enligt en förordning av år 1790 skulle dessa vägar "utbuskas" och hållas öppna av organiserade ploglag.

Landsvägen till Stockholm var smal, backig och krokig. Den var länge endast användbar för ridande. År 1666 förordnades att vägen skulle förbättras från Djurhamn till Kongshamn. Krigsmakten behövde ta sig fram mellan de två flottstationerna. Djurhamn vid Djurö kyrka och Kongshamn vid Skurusundets norra utlopp. Men 1705 var vägen enligt dåtida beskrivning nästan omöjlig att ta sig fram med skjuts mellan Östra Ekedal och Värmdö kyrka. Vägen gick från Östra Ekedal genom Gustavsberg, längs nuvarande Aspviksvägen. Tog av till Betsede gård. Vidare genom Mörtnäs marker ner till Grisslingefjärden, där 2 ¼-

milstenen fortfarande står placerad, fast den är flyttad från gamla landsvägen som låg närmare sjön.

Landsvägarna var tydligen så dåliga att man föredrog vattenvägarna. I de ofta trånga lederna var det svårt att segla. Man fick ta till årona. Det var mödosamt och väder och vind blev ofta övermäktiga, varför det blev nödvändigt med hållplatser och viloställen. Därför kom krogarna och värdshusen att ligga tätt utmed färdvägarna. Men resorna på landsvägarna var ofta lika besvärliga, så även där öppnades krogar. På värdshusen serverades på medeltiden öl, mjöd och vin. Först under slutet av 1400-talet blev brännvinet känt i vårt land. I början användes det som medicin. Främst mot smittsamma sjukdomar som pesten. Först in på 1500-talet kom det på allvar till användning som dryck och på själva julafton 1652 kom Rikens ständers beslut "om Krogars och Hammars uppbyggande till de resandes bättre mak- och bequämlighet". Därför fick också krögare och gästgivare vissa förmåner. Men in på 1700-talet kom också nackdelarna i dagen och främst prästerna gick till angrepp mot den ökande brännvinskonsumtionen. År 1751 fanns det t.ex. i Stockholms län inte mindre än 234 legala krogar och gästgiverier, d.v.s. en per 311 innevånare. Men så tillkom naturligtvis ett inte obetydligt antal lönnkrogar. På 1700-talet var också krogfloran rikast. För Mörtnäsborna var det rätt "välbeställt". Redan på 1660-talet fanns det krog i Gustavsberg och alldeles i början av 1700-talet fanns krog både i Betsede och Alstäket. Krogen i Alstäket lades väl ner år 1800, men den i Betsede fanns kvar åtminstone till 1875, även om den gamla revs och en ny inrättades alldeles vid Betsede brygga. Särskilt Betsede krog ansågs helt outhärlig som viloställe för skårgårdsborna vid dess stadsresor under vintermånaderna.

Mörtnäs lydde alltså fortfarande under Farsta. Sedan Carl Otto Hamilton avlidit 1770 visade sig det vid bouppteckningen att han förutom Farsta ägde en mängd gårdar; bl.a. Vik, Mörtnäs, Mölnvik, Herrvik, Hemmesta, Ösby, Kårboda, Tjustvik, Östra och Västra Ekedal, Stora och Lilla Kovik. År 1780 sålde hans fru Sally Farsta med underlydande till grosshandlare Georg Seton och 1786 överlät dennes son egendomarna till sin kusin John Wedderburn.

Wedderburn blev känd i trakten för sitt häftiga humör och blev till slut förklarad sinnessjuk. Ett exempel på det dåliga humöret visade han mot innehavaren av Östra Ekedals krog, Petter Lundahl, som blev ett av offren för hans trakasserier. Lundahl drog emellertid saken inför rätta med påståendet att Farstapatronen var galen. Vid ett tillfälle när Lundahl satt tillsammans med nämndemannen Per Persson från Mörtnäs och några till på Alstäkets krog kom Wedderburn dit och kastade sig med hugg och slag över sällskapet. Per Persson vittnade inför rätta att det säkerligen gått mycket illa för Lundahl, om inte han lagt sig emellan.

I juni 1792 skildes Vik med Mörtnäs och Herrvik från Farstagodset. Sedan Wedderburn förklarats otillräknelig och satts under förmyndare sålde brorsonen Jakob undan det mesta och flyttade till Vik. Slakten innehade sedan denna gård till 1821.

Några år därefter är ägandeskapet okänt för Mörtnäs gård, men från 1826 finns det vissa uppgifter att gå efter även om förhållandena inte är helt klara. Från detta år, kanske tidigare, ägde nämndeman Johan Eric Zetterberg åtminstone en del av Mörtnäs. Han var gift med Anna Catarina Sundberg vars far Johan Ersson Sundberg var arrendator på Mörtnäs. I juli 1827 köpte J. E. Zetterberg ytterligare 1/3 mantal Mörtnäs. Gården omfattade sedan flera hundra år tillbaka ett mantal, vilket kan sägas vara ett mått på hemmanets storlek.

Den 1 juni 1835 avslutades ett s.k. laga skifte av ägorna i Mört- näs hemman, som fick till följd att J. E. Zetterberg kom att äga 1/3 Mört-näs och bonden Anders Grönlund 2/3. I skiftet ingick att Grönlund köpte 1/3 mantal av Zetterberg. Ar 1840 dog J. E. Zetterberg och lämnade efter sig 3 myndiga barn; Johan Eric, Emmili och Carl. Hans hustru hade avlidit året före.

Vid bouppteckningen värderades fastigheten 1/ 3 Mört-näs till

1 500 Riksdaler. Av fastigheterna nämndes utöver mangårdsbyggnaden även bränneri och smedja, visthusbod, loge, stall och foder- lada, fähus, svinhus, sjöbod, badstuga och ett hemlighus. I papperen upptogs bl. a. "ett brenvinsverk med tillbehör". Av djur upptogs 2 hästar, 4 kor, 1 tjurkalv, 4 får, 4 lamm, 1 tupp och 3 hönor. Fastigheten omfattade ungefär 17 tunnland åker och äng och 106 tunnland skog. Grönlunds delar omfattade samtidigt 40 respektive 288 tunnland.

I Mört-näs bodde då ett 20-tal personer; förutom barnen Zetterberg och familjen Grönlund även familjen Adolf Blomstedt, där fru Johanna Charlotta född Sundberg var syster till J. E. Zetterbergs fru. Där fanns också pigan Anna Stina Hansdotter och en Doktor Johan Jansson.

Nu gällde det att få tag på en arrendator för Zetterbergs gård. Petter Ericsson från Tynningö blev satt som förmyndare och fick inspektoren på Siggesta, Per Olsson, att ta hand om gården 1841-42. Anders Petter Hellgren från Svartsö skötte det hela under åren 1843-45 och 1846-50 arrenderades gården av Adolf Blomstedt.

Under alla dessa år hade man bl. a. ett stort antal mål inför "Lagtima Tinget med Wermdö Skeppslag uti Tingshuset vid Wermdö kyrka", som behandlade olovlig grustäkt å Mört-näs hemman.

På hösten 1849 blev äldste sonen Johan Eric myndig. Han hade varit båtskeppare en tid, men skulle nu ta över gården. Ett kontrakt skrevs, där han skulle betala 90 Rd Banco om året till sina syskon. Han dog emellertid i augusti 1850, så gården måste åter arrenderas ut under 3 år tills yngste sonen Carl blev myndig. Systemen Emmili gifte sig i november 1850 med Carl Arvid Arvidsson i Långvik på Ingarö. Vigseln förrättades i Mört-näs av prosten Zielfeldt, men lyckan blev inte långvarig, ty båda drunknade i augusti 1851, då deras båt kantrade.

Enligt meddelad kungörelse i predikstolarna i Värmdö och angränsande kyrkor utarrenderades 1/ 3 mantal hemmanet Mört-näs under tiden 14 mars 1851 till 14 mars 1854 till högstbjudande. Grannen Anders Grönlund "stannade för högsta anbudet av 203 Riksdaler Banco för varje år, som med klubbslag befästes i Mört-näs den 25 oktober 1850".

Från 1854, då Carl Zetterberg blev myndig, fanns det nu tre hemmansägare i Mört-näs med var sin 1/3-del. Själva man- och ekonomibyggnaderna för de tre gårdarna låg samlade vid Mört-näsviken medan resten av hela Mört-näsområdet var uppdelat på gårdarna. Carl Zetterberg på "Mört-näs gård", Anders Grönlund på "Mellan- gården" -Solbacken och Gustaf Blomstedt på "Östergården" - "Mordvillan".

Vid en gårdesgårdsdelning år 1863 i Mört-näs by, som det då kallades, ägde C. Zetterberg, B. Blomstedt och Frans Dahlberg var sin 1/ 3-del av hemmanet. Skifteskartor över Mört-näs finns sålunda för åren 1840, 1852 och 1863.

Carl Zetterberg gifte sig med Anna Charlotta Blomstedt. De fick 6 pojkar mellan åren 1858 och 1879. Carl köpte år 1876 1/3 mantal av G. Blomstedt. Ar 1881 dog hans hustru och han stod ensam med barnen. Äldste sonen dog senare samma år. År 1884 lät han

bygga om mangårdsbyggnaden och då uppfördes det röda hus, som nu ligger alldeles nedanför Mört-näsbacken.

Frans Dahlberg sålde år 1900 "Mellangården". Själva manbyggnaden har under åren därefter gått i flera händer. Första köpare var Carl Johan Hesselgren. Året efter kom Münchenbryggeriets byggmästare J. V. Thunell. Senare kom AB Frimärkshusets grundare grosshandlare Harry Wennberg och år 1941 startade så Stockholms Dövas Förening sin kursgård på "Solbacken".

Carl Zetterberg dog 1902 och arvingarna sålde både Mört-näs gård, som de bodde i, och Östergården år 1906 till fru Ester Hahn. Mört-näs gård har under 1900-talet haft flera ägare. Ernst Carl Bäcker sålde gården 1919 till fru Elisabeth Käppen. Därefter var kapten Allan Winge ägare till 1939, då Hald och Karin Strömwall tog över. Från 1964 har sedan Stefan Hamilton regerat i den nu 100- åriga fastigheten. Själva jordbruket, som tidigare delats upp på tre gårdar, drevs från år 1900 nu bara av en gård. Byggmästaren Thunell på Mellangården - Solbacken drev jordbruket under några år tills grosshandlare Bäcker tog över den verksamheten. Denne byggde nya ekonomibyggnader omkring 1914-18 och kallade dem Älggården samtidigt som han byggde sig en större "jaktvilla", den egentliga Älggården. Lantbruket arrenderade han ut först till Torsten Kindström under 3 fyraårsperioder fram till 1928 och sedan till Gustaf Löfberg till 1936, då jordbruket lades ner helt till förmån för tomtförsäljningen, som kommit igång på allvar sedan direktör Otto Hellman köpt upp all mark av Lars Backlund, som tagit över efter Bäcker. Nu började en ny tid för Mört-näs gård. Antalet bofasta inom Mört-näs har under alla år varit relativt konstant.

Några siffror:

1770	24 st.	1860	23 st.	1910	35 st.
1830	27 st.	1880	41 st.	1920	34 st.
1850	20 st.	1900	33 st.	1930	63 st.

Först efter sekelskiftet kom den första sommarbebyggelsen till byn. Den första "sommargästen" var det s.k. Skatboet, som byggdes 1907 av kanslirådet Edelstam. Strax efter kom bröderna Borgs "Tuptorp" vid Västerviken. I början på 20-talet blev det riktig fart på tomtförsäljningen. Då byggdes bl. a. flera av husen längs Korpholmsvägen och Tjusarstigen.

Samhället växte snabbt och 1945 var det det 4:e i storlek utanför Skurubron. Endast Gustavsberg, Björknäs och Lännersta hade fler fastigheter.

Mörtnäs gränisar på ena sidan mot Grisslingefjärden, där den i alla tider varit utrustad med en lång sandstrand. Det upptäcktes mycket tidigt av stockholmare och kom följaktligen att bli ett populärt utflyktsmål redan långt före sekelskiftet. Man for med Torbåtarna till Mörtnäs- eller Viks brygga. Grisslinge Havsbad eller Silverplagen, som det också kallades, var tidigare ett verkligt begrepp, när det gällde somrarnas förlustelser.

Den första dansbanan uppfördes redan före sekelskiftet och låg nära stranden strax väster om båtclubbens område. Mitt bland de s.k. kandelaberbjörkarna, som fått sitt egendomliga utseende just under dansbanetiden. Som en följd av de "glada upptågen". Där höll för övrigt Hjalmar Branting ett tal till Värmdö- och Gustavsbergsborna sommaren 1914.

Omkring 1920 flyttades dansbanan och låg under ett 15-tal år mitt för kiosken i Grisslinge. Mitt i den nuvarande vägbanan. När så vägen flyttades upp från området nere vid badet till sitt nuvarande läge 1935-36 flyttades också dansbanan ytterligare en bit och kom att till mitten av 40-talet hamna på samma tomt, som det just då byggda bussgaraget.

Under första världskriget ordnades dans på en stor träbrygga vid stranden på fiskare Wallins tomt vid Torsbyviken vid Ålstäket och så länge Älggården fanns till hade man logdanser där, så nog har det funnits förlustelser.

Därtill kom att det i Viks pensionat på 30-talet ordnades lördags- danser och i övrigt var det en samlingsplats för tonåringarna. Inte att förglömma Idas kafé, den gula byggnaden öster om badet, som i många år hade kaféerörelse i nedre våningen. Den avlöstes av Greta Larssons kafé på berget bakom bussgaraget. Hon höll ut till en bit in på 40-talet.

Från 1941 har sedan Fastighetsägareföreningen ordnat årliga midsommar- och höstfester. Första åren på badstranden och andra tillfälliga ställen tills den nuvarande dansbanan kom till 1947.

Allt detta hörde till sommarens förlustelser och blev en naturlig följd av den expanderande sommarstugebebyggelsen.

Numera är Mörtnäs-Grisslinge i första hand ett villaområde med permanentbebyggelse, även om antalet sommarstugor ännu är mycket stort. Samhällets historia är givetvis inte slutbehandlad. Det finns massor av spännande, hemska, roliga, otroliga eller vardagliga händelser som ligger fördolda i de tidigare c:a 450 åren liksom det finns i de senaste bara 50 åren. Vad ligger inte bakom uttrycken som t.ex. mordvillan, knarkvillan, järnvägsbryggan vid Torsbyviken, baddräktsdanserna, Kyrkvägen.